

32. *Иван Поповић*, Историја српскохрватског језика, Нови Сад 1955, 1—164.
О овој књизи в. мој приказ у ЈФ XXI.

33. *Миливој Павловић*, Примери историског развоја српскохрватског језика. Београд 1956, 1—224.

Поред текстова из писаних споменика ту је и знатан број дијалекатских текстова из најразличитијих крајева. Из типографских разлога обележавање акцента изостало је у већини случајева. Књига је драгоцен као уџбеник. Штета је што међу народним умотворинама које су дате као примери има таквих које су дијалекатски нетипичне или чији је језик Вук нормализовао. Текстови су праћени корисним кратким објашњењима о дијалекатским типовима, њиховим особинама и развоју.

Напомена: За лексички материјал штокавских говора треба консултовати наше стандардне речнике (Вук, Ивековић-Броз, Југославенска академија). Много грађе налази се расуто у разним публикацијама, пре свега у Српском етнографском зборнику САН и у Зборнику за народни живот и обичаје ЈАЗУ. У овом последњем издању налази се и веома много текстова на народном језику из разних крајева, поглавито западних.

§ 30. Постоји изванредан број радова који, иако не полазе од дијалеката као таквих, већ од појединих језичких појава, пружају податке о распореду тих појава на ширем терену. При том је осим штокавског земљишта често обухваћено и чакавско и кајкавско, а евентуално чак и земљиште осталих јужнословенских језика. Од радова ове врсте поменућемо:

1. *А. Белић*, Приказ рада: Dr Branko Miletić, O srbochrvatských intonacích v nářečí štokavském. 1926 v Praze. — ЈФ VI (1926—1927), 225—232. [Дат је, поред осталог, и осврт на типове изговора штокавских акцената у разним крајевима].

2. *С. Тројановић*, Ватра (в. § 171, т. 9). (Поред описа народних обичаја и веровања у вези с ватром дат је и преглед народних израза који се тичу ватре и огњишта и велики број података о географији лексема из ове области; то је и приказано на карти у прилогу).

3. *Stanisław Rospond*, Południowo-słowiańskie nazwy miejscowe z sufiksem *-itj-, PKJ 25 (1937), XX + 254 (са три карте) [садржи обимно поглавље о географском размештају топонима на *-ић*].

4. *Branimir Bratanić*, Uz problem doseljenja Južnih Slavena (nekoliko etnografsko-lexičkih činjenica). Zbornik radova Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu I (1951), 221—250 (са šest karata). [Утврђује се географска распрострањеност знатног броја израза из области терминологије ораћих справа у јужнословенској језичкој зони; ауторови далекосежни историјски закључци не проистичу неопходно из његовог врло интересантног материјала].

§ 31. Покрети нашег живља познати под именом сеоба (миграција, метанастазичких кретања) имали су ванредно велике размере, како по времену трајања, тако и по обухваћеној територији и по масама пресељеног становништва. Почетак сеоба — уколико је познато историји — везан је за турску инвазију наших земаља. Од првих деценија XV века па до дубоко у XIX век текле су миграционе струје у разним правцима и разним јачинама. Чак и у XX веку колонизација нашег света у Војводини, Славонији, на Косову и у Метохији наставила је у великој мери покрете из ранијих векова. У току сеоба испремештан је највећи део становништва у простору „од Велешке Клисуре на Вардару па до Загребачке Горе” (Џвијић). Највећи део нашег живља налази се данас на новим седиштима, различитим од средњовековних.

§ 32. Турски упади у наше крајеве изазвали су сеобе у правцу севера, северозапада и запада. Становништво се склањало испред освајача у области које су остајале под хришћанском управом. Већ из 1404. године имамо вести о преласку Срба из Србије у јужни Банат. Многе од ових сеоба организовале су мађарске, аустријске, одн. млетачке власти да би населиле опустошене пограничне пределе и, нарочито, да би добиле војнике за борбу против Турака. На такав је начин формирана чувена аустријска Војна граница. Али и сами Турци пресељавали су делове нашег становништва даље ка северу и северозападу. И њима је било потребно да у опустеле крајеве сместе некога ко ће обрађивати земљу плаћајући порезе и хранећи војску. Било је и случајева да хришћани ступају у турску војну службу (тзв. мартолози). Из истих разлога померале су се у истим правцима и групе нашег живља које су примиле ислам. Ова се историјска збивања огледају данас у чињеници да штокавско становништво заузима на северозападу све оне области које су биле под турском влашћу и највећи део оних које су биле у саставу аустријске Војне границе.

И готово сваки аустријски или млетачки рат против Турака докретао је масе нашег становништва на миграције. Пребегавали су обично они који су се пред Турцима компромитовали сарадњом с њиховим непријатељима.

Несређено стање које је у турској царевини настало у XVII веку и које се продужило до краја њеног постојања такође је изазивало нове таласе сеоба из Турске. Свет је бежао од безакоња, пљачке, силовања, убистава, данка у крви, високих пореза.

Било је, најзад, и чисто економских узрока сеобама. Становништво планинских крајева кретало се ка плоднијим долинама и

равницама. Оваква струјања била су најсталнија од свих сеоба, јер их је обезбеђивао природни прираст становништва у висинским пределима⁶, а имала су обично карактеристичан правац, управан на планинске венце, дакле најкраћим путем ка низини. Отуда низ значајних дијалекатских међа сече динарски гребен под углом од 90 степени. — Насупрот томе, сеобе везане за ратне догађаје и политичке узроке кретале су се много пута дуж планинских м... нпр. од Херцеговине ка Лици).

Понеке од сеоба вршене су организовано у великим масама. Такви су били углавном покрети изазвани политичким или ратним догађајима. Највећи део миграција обављен је, међутим, на друкчији начин, појединачно или у мањим групама. Тиха и поступна инфилтрација изменила је етнички лик многих наших покрајина. Честе су биле и тзв. етапне сеобе: у једној генерацији нека се породица помери нпр. од Црногорских брда до Старога Влаха, да би у следећој или некој даљој генерацији прешла, рецимо, у Шумадију, а одатле опет доцније у Подунавље или Банат.

§ 33. Наша се етничка територија у вези са сеобама може поделити на неколико зона. Пре свега треба разликовати тзв. метанастазичке области, у којима има сразмерно мало досељеника са стране, од тзв. метанастазичких области где је прилив био јачи. У прве спадају само периферијске зоне: тимочки и лужнички крајеви на крајњем истоку и тзв. цивилна Хрватска (између западне међе некадашње Војне крајине и границе Словеније) на крајњем северозападу. Далматинска острва представљају прелазан тип: старинци још увек преовлађују, али и број насељеника је знатан. На целом осталом делу наше језичке територије пресељеници доминирају. Тако је проценат старинаца сасвим низак у целој северној, западној, централној и јужној Србији, па донекле и у Војводини (мада су делови Војводине били насељени нашим живљем и пре почетка миграционих покрета).

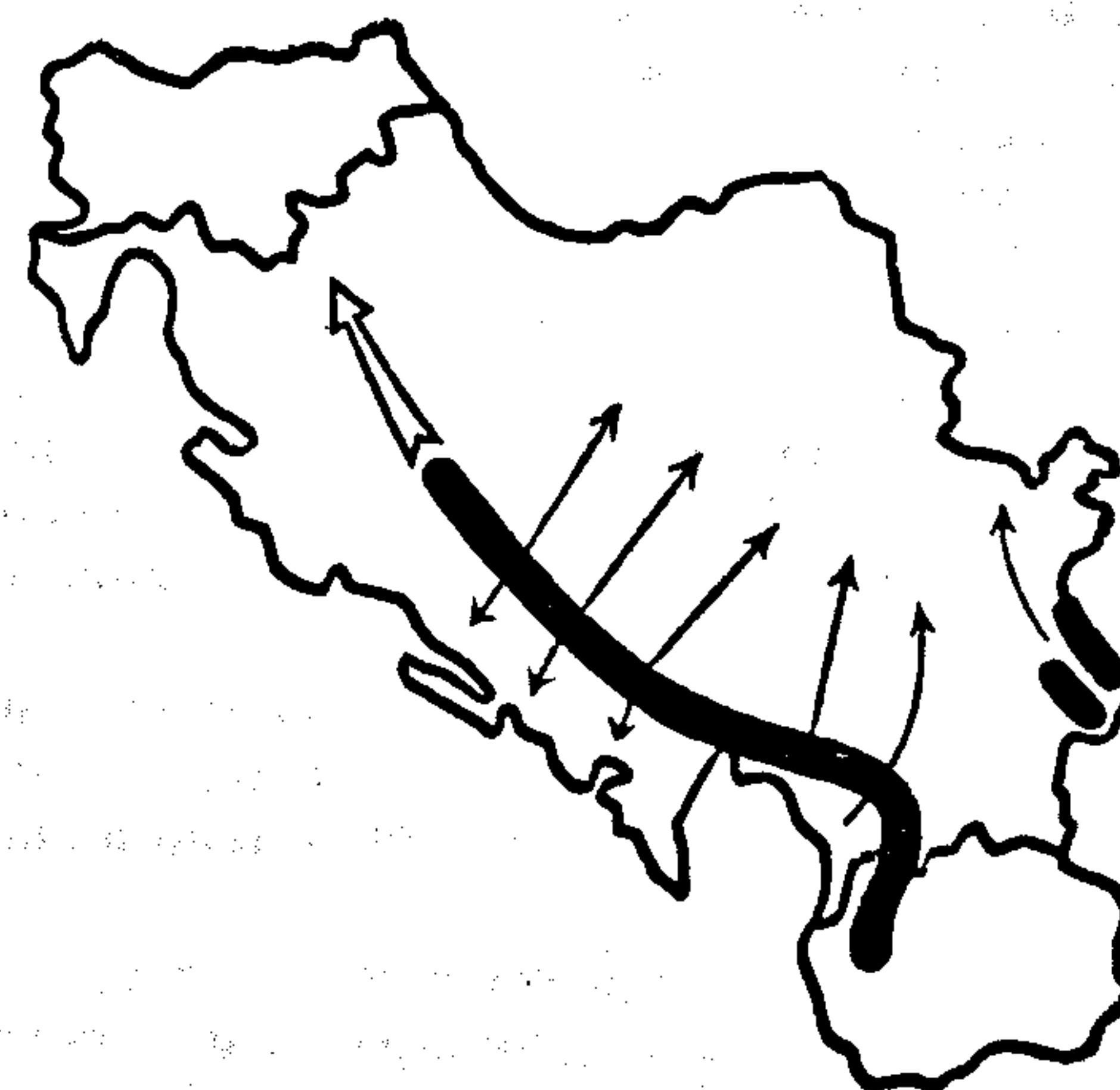
Извесни наши крајеви одиграли су у историји улогу сталног извора сеоба. Такав је појас наших највиших планина дуж водомеђе између јадранског и црноморског одн. јегејског слива. То су планински венци који се од предела западно од Сарајева протежу преко херцеговачких површи и Црногорских брда, допиру до Метохије и, обухватајући Шар-планину, настављају се у Македонији. Из тих сиромашних сточарских крајева стално су се спуштале миграционе струје у правцу богатијих области, мање према Јадрану (јер су области дуж обале углавном кршевите), а

⁶ Постоје разлози за претпоставку да су кретања ове врсте почела још пре турске најезде (јер су и узроци постојали још тада), као што су се и наставила после протеривања Турака, све до у XIX, па и XX век (колонизација Војводине и других области после I и II св. рата).

више према долинама Саве и Мораве и њихових притока, и даље преко Саве и Дунава у Панонију. Прилично значајну улогу као миграционо жариште одиграле су и планине на бугарској граници, у масиву Старе планине, Суве планине итд.

Према струјама насељавања које доминирају у различитим крајевима може се метанастазичка територија поделити на неколико зона.

Најјача од свих струја била је динарска. Њена матична област су планине од горњег тока Врбаса па до Проклетија, дакле углавном висински делови Херцеговине, Црне Горе и Санцака. Територија преко које се распрело ово становништво огромна је. Она обухвата Црногорско приморје, далматинско копно, целу Босну, велики део Хрватске и највећи део Славоније и нашег насеља у Барањи, велики део Војводине, сву западну Србију и више од половине Шумадије. Матична област ове струје може се и поделити на три основна жаришта.

— Границе СФРЈ
одн. СР Словеније и
СР Македоније
— Планински венци

← =
Општи правац миграција из политичких разлога

← —
Главни правци миграција из економских разлога

Најзападније од њих је западна Херцеговина са суседним областима западне Босне и далматинског копна. Ови крајеви давали су пресељенике икавског говора, углавном католике, који су се раширили по многим крајевима Босне, јужне Хрватске, Далмације и Истре. Овога су порекла и бачки Буњевци.

Друго жариште налази се у источној Херцеговини, нарочито у деловима Херцеговине који су 1878. и 1913. године при-

пали Црној Гори. Ту у масивима Дурмитора, Сињајевине, Малића и других планина и у долинама Пиве, Таре, Лима и горњег тока Неретве живело је веома покретљиво, снажно и експанзивно сточарско становништво које се необично брзо проширило на све стране. Из овога краја населили су се Срби јекавци с новом акцентуацијом по Босни, Далмацији, Хрватској, Славонији, Барањи и западној Србији и донекле и северној Србији и Војводини. У Дубровачком приморју такође доминирају источнохерцеговачки дошљаци, католици или покатоличени.

Врло је активно било и треће динарско жариште у Црногорским брдима и суседним деловима Санцака, укључујући ту и сједишњи крај. Досељеници с ове стране углавном су јекавци са стацијом акцентуацијом. Највећи део њихов примила је Србија, где се они најизразитије осећају на левој обали Ибра и у западнијим деловима Косова и Метохије. И становништво Црногорског приморја углавном је из Старе Црне Горе.

Друга јака струја насељавања била је косовско-метохијска, која је разносила екавски дијалекат са старијом акцентуацијом. Она је захватила крајеве од Копаоника ка Јужној и Западној Морави, доњи део долине Западне Мораве и област северно од ње, а затим се прелила и преко Велике Мораве у сливове Ресаве, Млаве, Црне реке, доњег тока Тимока итд.

Трећа велика струја била је вардарско-јужноморавска. Она потиче из крајева на граници Македоније (па и с друге стране те границе) и из горњег тока Јужне Мораве. Овај живаљ преплавио је јужноморавску долину (отуда се и дијалекат зове призренско-јужноморавски), а затим продро и у долину Велике Мораве, па чак и до београдске околине.

Четврта струја, тзв. шопска, кретала се из планинских крајева на бугарској граници ка моравској долини и њоме низводно, опет све до београдских села, разносећи особине тимочко-лужничког дијалекта.

У долини Велике Мораве и у Шумадији укрстиле су се све четири струје. У мешавини која је настала доминира у западнијим пределима (западно од линије Београд—Младеновац—Крагујевац) динарски елемент, а источније одатле смеса осталих струја.

Становништво Војводине потиче врло великим делом из северне Србије и обухвата како некадашње старинце те области, тако и досељенике са разних страна, који су преко Саве и Дунава прешли знатним делом већ етнички измењени, као представници новог етничког типа Шумадинца, створеног у резултату многоструког укрштања.

У нашој антропогеографској науци постоји врло опсежна литература о пореклу становништва у разним крајевима. По архивским подацима и по народним предањима, која по правилу имају врло висок степен веродостојности, разрађено је ово питање за многе крајеве. За највећи део Србије забележено је порекло готово сваке породице, углавном у серији „Насеља и порекло становништва” Српског етнографског зборника САН.

§ 34. Последице сеоба по размештај дијалеката биле су огромне. Територије неких дијалеката проширене су, територије других су смањене, а многи дијалекатски типови ишчезли су. У много случајева прекинут је или ослабљен географски контакт између дијалекатских јединица које су дотле показивале развојну повезаност. Стариначки славонски говори изоловани су од кајкавског и чакавског наречја, а између земљишта чакавштине и кајкавштине, које су се раније граничиле на врло широком сектору, забио се клин штокавских насеља допирући све до Горског котара.

Сеобе су силно допринеле ширењу извесних дијалекатских црта (у нашим специфичним приликама оне су у том погледу можда чак значајније од самог нормалног промета). Тако су новоштокавске иновације у акцентуацији и деклинацији надалеко разнесене сеобама.

У резултате сеоба спада и стварање помињане велике дијалекатске плоче која захвата већи део штокавских говора, а одликује се јединством и резултатима замене свих оних прасловенских гласова одн. гласовних група који су били подложни променама (једини изузетак чине разлике у рефлексима јата). Оваква уједначеност не постоји иначе нигде на јужнословенском терену. За штокавске развојне прилике карактеристична је чињеница да већина славонских говора, који су иначе — у кругу штокавских дијалеката — тако рећи антипод Вуковом источнохерцеговачком типу, има (сем у акцентуацији) тачно исте фонеме као и Вуков језик, с тим да и гласовне вредности тих фонема по правилу имају исту нијансу.

У највећем делу Босне и Херцеговине, у Славонији и Барањи, у многим крајевима уже Хрватске и Далмације, у деловима Војводине, у извесним пределима у Црној Гори и у Санцаку сеобе су створиле разлике у говору према вероисповестима. Вера, православна, католичка или муслиманска, представља у нашим крајевима и иначе историјску категорију од прворазредног значаја, која је као таква претходила кристализацији националних целина. Сеобе су учиниле да ово битно обележје етничких група у многим крајевима одваја једне од других носиоце говора различитог порекла — старинце од досељеника или досељенике са двеју раз-

них страна. Ту вера дејствује као кочница говорне нивелације. У историјским условима који су код нас били створени, а који коначно ишчезавају тек у наше дане, разлика у вери значила је и слабије или никакво општење и затвореност за преношење језичких особина. Снага ове баријере била је толика да би се данас за Босну и Херцеговину са суседним областима готово могла начинити два лингвистичка атласа: један за православне, а други за остале, са посебним и узајамно мање-више независним системима изоглоса.

§ 35. Миграциони покрети су узрок и чињеници да у нашој језичкој средини, више него што је то обично случај на другим странама, дијалекти одиста често представљају јасно омеђене и језички релативно уједначене јединице. Оштре међе настају тамо где сеобе ставе један поред другог два живља досељена из међугде сеобе удаљених места, а уједначеност се појављује тамо где се из сразмерно малих жаришних крајева населе велика пространства⁶.

С друге стране, на местима где се помешало становништво створени су и мешовити говори. Они се одликују у првом реду великим бројем дублета и честим некорелативним резултатима развоја истих гласова у истом положају у разним речима (нпр. на месту старе групе *dj налазимо час j, час ħ, без фонетског оправдања). Кроз неколико поколења мешавина обично преври и долази до њене кристализације. Број дублета се смањује и ствара се језички тип са стабилним особинама, али недоследност рефлекса у појединим случајевима остаје као видљив траг некадашње мешавине.

Правац кристализације мешавине зависи од односа снага дијалекатских струја које су ушле у њену основицу. При томе игра улогу не само сразмера броја породица, већ и читав низ фактора економске и културне природе. При једнаким бројним условима старинци су по правилу надмоћнији над насељеницима. Они су обично економски јачи, међусобно повезанији (нарочито ако дошљаци нису сви из истог места) и боље се сналазе на своме терену. Нарочито је повољан положај староседелачког говора тамо где досељеници не долазе сви одједном већ сукцесивно. Тада месно становништво асимилује посебно сваки талас придошлица, тако да потомци асимиллованих и сами делују у правцу асимилације

⁶ Ипак ову констатацију не треба схватити апсолутно. И за наш језик углавном вреде основне чињенице лингвистичке географије — да су изоглосе по правилу независне једна од друге, да нема савршено уједначених дијалекатских територија, да су дијалекти обично само релативно одређене целине (чија се суштина своди на то да је у унутрашњости њихове територије мрежа различитих изоглоса сразмерно ређа него у ивичним зонама), да су дијалекатске границе у ствари најчешће појаси, снопови изоглоса, а не оштре линије, да између дијалекатских јединица често постоје прелазни типови итд. Детаљнија теренска испитивања све ће више потврђивати ово и за наш језик.

оних који стижу доцније. На тај се начин догађа понекад да становништво у коме је проценат стариначких породица сасвим низак, око 10%, ипак углавном чува говорне особине старинаца.

Догађа се, наравно, и да стариначки дијалекат подлегне. Али и тада, ако је било континуитета насеља (тј. ако предео није једно време лежао сасвим пуст), у језику најчешће остају трагови дијалекатског супстрата (старијег слоја). На основу тих остатака, затим на основу топономастике (географских назива) и старих писаних споменика из тога краја може се често у знатној мери реконструисати првобитни дијалекат. Посао је олакшан тамо где постоје групе старих исељеника из истог краја, које су одатле пошле пре више векова и понеле собом говор из епохе пре смене становништва.

§ 36. *Литература*. Најбољи приказ сеоба и њихових значаја дао је Јован Цвијић у делу „Метанастазичка кретања, њихови узроци и последице“ (Београд 1922, СЕЗБ XXIV); в. такође и одговарајуће поглавље у Цвијићевој књизи *Балканско Полуострво* (Београд и Загреб 1922). Упор. сем тога Stj. Ivšića, *Hrvatska dijaspora u XVI vijeku*, Ljetopis JAZU 50 za 1936/37 (1938), 99—102, A. Vaillantа, *Les langues slaves méridionales et la conquête turque*, *Byzantinoslavica* XIV (Праг 1953), 123—129, и П. Ивића, *О неким проблемима наше историјске дијалектологије*, ЈФ XXI, 97—129.

ОСНОВНИ КРИТЕРИЈИ ПОДЕЛЕ ШТОКАВСКИХ ГОВОРА

§ 37. Најдубље разлике између говора су оне чије изоглосе издвајају већ помињану зону на југоистоку Србије (§ 10, упор. и § 109—113). Међутим, то нису уједно и најстарије међу важнијим разликама. У том погледу првенство припада по свој прилици подвојености у рефлексима старих група *stj и *skj одн. *zdj и *zgj. Стариначки штокавски говори у Славонији, у западној и централној Босни, а такође и неки далматински, сачували су архаичније рефлексе *sh* и *sh* (у томе се ови говори слажу са чакавским и кајкавским наречјем и словеначким језиком, који имају принципно исту ситуацију). На целој осталој штокавској територији налазимо *sh* и *sh*, чему одговара и македонско-бугарско стање, тако да изоглоса ове особине предваја цело јужнословенско земљиште на две арее, мању западну и већу источну. Насупрот великој историјској важности ове црте, њен домашај у самом језичком систему врло је мали (она данас значи само појаву једног консо-